

УДК 378.1

Н 62

Ольга НИКИТЕНКО

ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ ЯК ОСНОВА ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

У статті розглянуто особистісні та професійні якості педагога як суб'єкта діяльності, які є важливими факторами його успішної педагогічної роботи, обґрунтовано теоретичні основи формування якостей, які характеризують особистість майбутнього вчителя та є важливими для його подальшого професійного зростання.

Ключові слова: вчитель, виховний процес, особистість, професійно-особистісні якості.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямів сучасної освітньої політики України є комплексна модернізація освіти на всіх її рівнях. Згідно з Законом України “Про освіту”, “...метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу...” [4, 2]. Це характеризує навчання і виховання як єдиний безупинний процес та означає, що головним завданням діяльності вищого навчального закладу є не тільки підготовка висококваліфікованих спеціалістів, а й формування особистості студентів з гармонійно поєднаними професійними, морально-естетичними, психологічними якостями.

Метою розвитку системи вищої освіти є створення такої системи педагогічної освіти, яка на основі національних надбань

світового значення та усталених європейських традицій забезпечує формування педагогічних працівників, здатних здійснювати професійну діяльність на демократичних та гуманістичних засадах, реалізовувати освітню політику як пріоритетну функцію держави, спрямовану на розвиток і самореалізацію особистості, задоволення її освітніх та духовно-культурних потреб, а також потреби бути конкурентоспроможною на ринку праці.

Важливого значення набуває таке підвищення професіоналізму педагогів, яке відповідає сучасності. Підготовлені в системі педагогічної освіти фахівці покликані стати носіями ідей оновлення на основі збереження та примноження кращих традицій вітчизняної освіти. На базі виявлення чинників, що зумовлюють особистісно-професійне становлення майбутніх педагогів, виникає можливість розробити стратегію орієнтації молоді на педагогічну професію. Особистісно-професійне становлення є основою самоствердження людини в суспільстві. Цей процес включає розвиток самосвідомості, формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого професійного майбутнього.

Аналіз наукових джерел засвідчив наявність чималої кількості теоретичних і практичних надбань психологів та педагогів щодо досліджень у галузях психології педагогічної діяльності (І. Зимня [5], Н. Кузьміна [81]) та професійної підготовки майбутнього вчителя (Л. Белова [1], Л. Мітіна [12], Г. Мешко [11] та ін.). Серед численних досліджень на особливу увагу заслуговує праця І. Зимньої “Педагогічна психологія”, в якій слушно зазначено, що “професійні характеристики вчителя як суб’єкта педагогічної діяльності виявляються у їх сукупності, оскільки вчитель як особистість, активно діючий суб’єкт педагогічного взаємодії” [5, 159]. Досліджуючи риси педагога як суб’єкта діяльності, науковці виділяють професійно-педагогічні якості, які можуть бути дуже близькі до здібностей, і особистісні.

Н. Кузьміна стверджує, що особистісна спрямованість є одним з найважливіших суб’єктивних чинників досягнення вершини в професійно-педагогічній діяльності. З точки зору психології, спрямованість особистості визначається як “сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості і відносно

незалежні від різноманітних ситуацій. Особистісна спрямованість характеризується інтересами, схильностями, переконаннями, ідеалами, в яких виражається світогляд людини” [8, 13].

Розширюючи поняттєвий зміст цього визначення стосовно педагогічної діяльності, Н. Кузьміна включає в нього ще й інтерес до самих учнів, до творчості, до педагогічної професії, схильність займатися нею, усвідомлення своїх здібностей.

Як зауважує А. Маркова, вагому роль в особистісній характеристиці вчителя відіграє професійна педагогічна самосвідомість, до структури якої входять: “усвідомлення вчителем норм, правил, моделі педагогічної професії, формування професійного кредо, концепції вчительської праці; співвіднесення себе з деяким професійним еталоном, ідентифікація; оцінка себе іншими, професійно референтними людьми; самооцінка, в якій виділяються: когнітивний аспект, усвідомлення себе, своєї діяльності; емоційний аспект” [10, 45]. Ми погоджуємося з думкою, що структура самооцінки вчителя оптимальна тоді, коли в ній відображені мінімальні відмінності між актуальною і рефлексивною самооцінкою, і максимальні відмінності між ретроспективною та актуальною, між актуальною й ідеальною самооцінкою, і коли в ній фіксується створення позитивної “Я-концепції”. Адже А. Маркова наголошує, що “позитивна Я-концепція вчителя впливає не тільки на його діяльність, а й на загальний клімат взаємодії з учнями” [10, 126].

Розглядаючи професійно значущі якості педагога, відома дослідниця Л. Мітіна виділяє понад п’ятдесят особистісних властивостей вчителя (як професійних якостей, так і власне особистісних характеристик). Серед них : вихованість, витримка і самовладання, гнучкість поведінки, гуманність, дисциплінованість, доброта, сумлінність, доброзичливість, любов до дітей, відповідальність, чуйність, політична свідомість, порядність, принциповість, справедливість, прагнення до самовдосконалення, чуйність та ін. Цей загальний перелік властивостей складає психологічний портрет ідеального вчителя [12, 19 – 20].

Цікавим є підхід Є. Ільїна, який зауважує, що “для всіх педагогів, незалежно від віку і стажу, важливими є такі цінності, як здоров’я, щасливе сімейне життя, матеріальне забезпечення, вихованість” [6, 286]. Є. Ільїн виокремлює низку цінностей, які є

неоднаковими для молодих педагогів (упевненість у собі, зацікавленість роботою, незалежність в оцінках і міркуваннях, діях, самоконтроль) та досвідчених (творчість, відповідальність). Однак залежно від віку учнів значущість цих складових є різною. У початковій школі учні більше цінують теплоту та чуйність учителя, а в старшій – його професійну компетентність [6, 278]. Сучасні дослідники зазначають, що саме любов до дітей слід вважати найважливішою особистісною та професійною рисою вчителя, без чого неможлива ефективна педагогічна діяльність.

Однак на етапі розвитку нинішньої вищої освіти не обґрунтовані теоретичні та педагогічні умови виховного впливу навчального процесу у вищому педагогічному закладі та його ролі у формуванні професійно-особистісних якостей студентів. Адже сучасне розуміння викладача як самоорганізованого суб'єкта на всіх етапах професійної педагогічної діяльності актуалізує нові вимоги до підготовки вчителя, до його професійних і особистісних якостей. Усе це свідчить про актуальність проблеми виховання професійних та особистісних якостей майбутніх педагогів.

Мета статті – визначення сутності професійно-особистісних якостей та педагогічних умов їх формування у навчально-виховному процесі ВНЗ. Предметом нашої розвідки є поняття виховання, професійно-особистісні якості та особливості їх виховання у вищому педагогічному закладі.

Виховання – це те головне поняття педагогіки як науки, що всебічно досліджується педагогами різних рівнів і постійно приваблює науковців своєю глибиною та доцільністю аналізу. Це процес впливу на особистість, здійснюваний протягом її життя з метою передачі досвіду представників свого роду, народу, світової громадськості, зазвичай цілеспрямований і планомірний, організований взаємодією вихователя і вихованця, під час якої відбувається вплив на пізнавальну, емоційну, мотиваційну, вольову та інші його сфери з метою розвитку світогляду, ділових та духовно-моральних якостей.

В “Українському педагогічному словнику” С. Гончаренка пропонується таке визначення виховання: “Виховання – процес цілеспрямованого систематичного формування особистості,

зумовлений законом суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів" [3, 53].

Виховання – це система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. “Процес виховання – це закономірна, послідовна, неперервна зміна моментів розвитку взаємодіючих суб'єктів. Основним системоутворюючим елементом цього процесу виступає педагогічна взаємодія”, – визначає З. Курлянд [9, 168]. Виховання – динамічний та безупинний процес. Його рушійними силами є сукупність суперечностей, розв'язання яких сприяє просуванню вперед до нових цілей.

Управління процесом виховання здійснюють педагоги, забезпечують цілеспрямований і планомірний виховний вплив на вихованців. Насправді це – виявлення виховних можливостей сім'ї, громадських організацій, культурно-освітніх установ, засобів масової інформації для ефективнішого використання їх впливу на студентів. У процесі управління вихованням важливо організувати і спрямовувати колективне та індивідуальне життя й діяльність студентів, створювати умови для збагачення їх власного досвіду. Тому першорядне значення має встановлення гармонійних стосунків між вихованцями і вихователями на демократичних і гуманістичних засадах.

Виховні принципи орієнтують повноцінні взаємовідносини між викладачами та їх вихованцями і сприяють формуванню певних якостей особистості майбутнього фахівця. Принципи виховання у вищому навчальному закладі – це фундаментальні ідеї, які втілюють взаємозалежність його мети, завдань, закономірностей та потреб суспільства щодо рівня сформованості необхідних якостей майбутніх спеціалістів. Серед принципів виділяють: принципи опори на позитивне в людині та її вчинках, єдності вимог і поваги до особистості вихованця, природо- та культуровідповідності, виховання у колективі, народності, демократизації, виховання у праці, відповідності виховання індивідуальним особливостям молоді, зв'язку виховання з життям, інтегративності, гуманізації та ін. Визначальним суб'єктом у виховному процесі школи є вчитель, викладач, педагог. Його діяльність спрямована на становлення студента як особистості,

громадянина і фахівця, на зміцнення інтелектуального та духовного потенціалу нації.

У цьому контексті питанням, яке безпосередньо пов'язане із зазначеним, є поняття особистісних та професійних якостей майбутніх вчителів та особливості їх виховання у ВНЗ.

В. Кроль зазначає: “До структури особистості зазвичай включають ряд систем: здібності, мотивації, емоції, вольові якості, характер, темперамент, соціальні установки, ролі і норми, моральні якості. Зокрема, говорячи про мотивації, слід відмітити, що такі потреби, як потреба особистості, яка розвивається, в самовихованні та самопізнанні, відіграють ключову роль у становленні особистості” [7, 98]. Не винятком є й особистість студента – майбутнього педагога.

Під час виконання людиною своєї професійної діяльності цінуються не тільки її професійні знання, вміння, а й професійні та особистісні якості, оскільки, як зауважує Л. Белова, “...зростають вимоги не тільки до професійної підготовки, але й до особистісних якостей, здатних забезпечувати успішність адаптації та можливість самореалізації людини у світі, що швидко змінюється” [1, 79].

Завдання, що мають розв'язувати вчителі, вимагають від них високого рівня професійної підготовки, який може бути досягнутий лише за наявності певних особистісних якостей.

Особистісна якість – це ставлення, яке закріпилося і стало звичним, та визначає стійкість поведінки особистості в будь-яких умовах, що змінюються. Формувати у студентів позитивні особистісні якості під час виховної роботи складно, оскільки сама внутрішня структура особистісної якості є складною.

Як зауважував Г. Мешко, “усі особистісні якості педагога тісно взаємопов'язані і однаково важливі. Проте провідна роль належить світогляду і спрямованості особистості, мотивам, що визначають її поведінку і діяльність. Ідеться про соціально-моральну, професійно-педагогічну і пізнавальну спрямованість педагога” [11, 29 – 30]. Серед найважливіших якостей дослідник виділяє: інтерес до професії, педагогічне покликання, педагогічні нахили, педагогічний обов'язок і відповідальність, професіоналізм, педагогічна культура, педагогічна майстерність, професійно-педагогічна компетентність, педагогічні здібності,

професійно-педагогічний потенціал, педагогічна техніка, педагогічна творчість.

На думку К. Гнезділової (дослідниці проблем розвитку особистісних якостей) усі риси особистості слід поділяти на загальні (свідомість), моральні (відображення соціальної характеристики особистості), інтелектуальні (розумові), вольові та емоційні (саморегуляція особистості). Однією з важливих загальних якостей вважається суспільна спрямованість, компонентами якої є суспільно цінна мета, соціально значимі мотиви поведінки та діяльності, наявність переконань, ціннісні орієнтації тощо. До моральних якостей відносять гуманізм, працелюбство, чесність, принциповість, відповідальність та ін. До інтелектуальних – усвідомленість діяльності, логічність, розсудливість, об'єктивність та ін. До вольових якостей можна віднести самостійність, дисциплінованість, відповідальність, незалежність, активність та ін. [2, 151].

Якості особистості, що характеризують професійно-педагогічну спрямованість, формують авторитет учителя – визнання учнями його інтелектуальної, моральної сили і переваги. Авторитетний педагог повинен бути ерудованим, справедливим, толерантним, принциповим, людяним, з високим почуттям відповідальності. Не менш істотне значення мають його вміння гідно поводитися, бадьорість і життєрадісність, внутрішня зібраність, стриманість, привітність, привабливість – не лише почуттєва й інтелектуальна, а й зовнішня.

Процес виховання особистісних якостей складається з таких етапів:

1) формування у студентів потреби у виробленні тієї чи тієї якості;

2) включення їх в активну пізнавальну діяльність, щоб дізнатися про сутність якості, яка формується, та виробити відповідні почуття, погляди і переконання;

3) практичне формування умінь, навичок і звичок поведінки, пов'язаних з виробленими якостями;

4) розвиток здібностей до прояву вольових зусиль, які дають змогу долати труднощі і перешкоди, пов'язані з дотриманням тих чи тих норм поведінки.

Отже, процес виховання будь-якої професійно-особистісної якості починається з формування найпростіших елементів поведінки, які надалі ускладнюються, переплітаються і, поєднуючись між собою, визначають розвиток та зміцнення цієї якості.

Коли виникає потреба у виробленні у майбутнього фахівця певної особистісної якості, потрібно добре продумати її зміст, виділити в найпростіші структурні елементи і визначити систему роботи з її формування та інтегрування. У процесі виховання у студентів необхідно формувати не одну, а безліч різних рис і якостей. Якщо особистісна якість закріплюється, то за законами розповсюдження вона позитивно впливає на розвиток інших сторін і властивостей особистості.

На думку Н. Кузьміної, два ряди фактів свідчать про наявність спеціальних педагогічних здібностей. По-перше, далеко не всі професійні педагоги, які знають предмет і мають навіть значний стаж роботи, успішно справляються з педагогічною працею за показниками діяльності учнів: 1) глибина і різнобічність їхніх знань, 2) інтерес їх учнів до предмета; 3) інтерес учнів до складних розділів предмета; 4) вміння самостійно працювати над предметом; 5) узагальнення і перенесення знань, отриманих із певного предмету на інші. По-друге, є професійні педагоги, які, незважаючи на відповідальне ставлення до справи, не досягають високих результатів у педагогічній праці (стосовно всіх або переважної більшості учнів). Такі факти свідчать про наявність (або відсутність) спеціальних педагогічних здібностей [8, 19].

Існує думка, що педагогічні здібності, педагогічний талант – це щось вроджене, тому часто студенти байдужі до самоосвіти і самовиховання. Чи стане студент справжнім педагогом, залежить від його уміння працювати над собою, установок, інтересів, активності в оволодінні науковими знаннями і вміннями, а також від того, наскільки цілеспрямовано, свідомо і наполегливо він працює над розвитком у собі тих якостей, які формують особистість фахівця.

Здібності педагога ми розглядаємо як найважливіший фактор розвитку і формування здібностей учнів. Успішність педагогічної діяльності значною мірою залежить від уміння і

здатності педагога мобілізувати свої зусилля на систематичну розумову працю, раціонально вибудовувати свою діяльність, переборювати труднощі під час самостійної підготовки до занять, знімати емоційні та психічні перевантаження, керувати своїм емоційним станом. Особлива важливість надається людським якостям педагога, які є професійно значущими передумовами для створення сприятливих відносин у навчальному та виховному процесі.

Професіоналізм виявляється головню в тому, що педагог знає, якчити і виховувати, як переводити учня з одного стану в інший, як розв'язувати педагогічні завдання, і якими шляхами реалізувати мету і завдання виховання. Система знань педагога визначає систему знань учнів. Вищі навчальні заклади мають готувати свідому національну інтелігенцію, сприяти оновленню і збагаченню інтелектуального генофонду нації, примножувати культурний потенціал, який забезпечить високу ефективність діяльності майбутніх спеціалістів.

У результаті аналізу накопичених в науці підходів до особистості сучасного вчителя, найбільш вірогідною, на наш погляд, є така система якостей:

1) *особистісно-етичні*: гуманізм, уважність, дисциплінованість, доброзичливість, вимогливість, товарицькість, об'єктивність, самокритичність, висока моральна культура, загальна ерудиція, любов до дітей;

2) *індивідуально-психологічні*: ясність і критичність розуму, емоційна чуйність та стійкість, культура темпераменту, об'єктивна самооцінка;

3) *педагогічні*: високий рівень професійно-педагогічної підготовки, інтерес до педагогічної діяльності, любов до справи і дітей, педагогічний такт, почуття гумору, прагнення до науково-педагогічної творчості, культура і виразність мовлення.

Під час навчання у вищому навчальному закладі виховання загальних, інтелектуальних та моральних якостей відіграє важливу роль у формуванні особистості студента як майбутнього професіонала. Виховання у будь-якому вищому освітньому закладі – це цілеспрямований процес, який відбувається з урахуванням особливостей кожного конкретного навчального закладу, зокрема професіоналізму професорсько-викладацького

складу, що значною мірою є носієм духовно-моральних, етичних, ділових якостей, рівня його взаємодії зі студентами-вихованцями і впливу на їх свідомість з метою формування у них виваженої життєвої позиції, вміння сприймати, використовувати, поширювати і здобувати необхідний досвід, здатності бути носіями провідних ідей, організаторами суспільно-політичного життя в країні.

Сутність виховного процесу у вищій школі передовсім зводиться до формування у студентів під час навчання таких професійно-особистісних якостей : національна самосвідомість та патріотизм, високий професійний інтелект і культура, дисциплінованість та самоорганізованість, працелюбність і повага до людей, відповідальність щодо виконання своєї справи, самостійність, вимогливість до себе та інших, потреба у самовдосконаленні, демократизм і громадська активність та ін. Зрозуміло, що ці та інші якості майбутнього спеціаліста сприяють успішному виконанню його подальшої професійної діяльності.

Вихованню професійно-особистісних якостей майбутнього педагога приділяється значна увага в педагогічному виші, тому що діяльність вчителя в сучасних умовах повинна наповнюватися якісно новим змістом, обумовленим ускладненням соціальних та виховних функцій школи та реалізацією комплексного підходу до виховання. Загальновідомо, що у вищій школі виховний вплив педагога на вихованця помітно слабшає, але водночас посилюється логіка мислення молодих людей, що навчаються, здобуваючи спеціальність, досягає високого рівня розвиток їх пізнавальних здібностей, усвідомлення ними значення цілеспрямованого застосування своїх сил відповідно до нахилів і здібностей для розв'язання конкретних завдань.

Вихованню професійно-педагогічної спрямованості у виші сприяють: зміст дисциплін, що вивчаються, їх послідовність, зв'язок із практикою; включення студентів до різноманітної діяльності; вплив особистості викладача, встановлення контактів між ним і студентами; система позааудиторних заходів. Ефективна професійна підготовка майбутнього вчителя неможлива без самоосвіти, самовиховання та саморозвитку. Досвід загального самовиховання є необхідною передумовою професійного самовиховання, яке передбачає свідому роботу з розвитку

професійно значущих якостей, формування педагогічних умінь і здібностей. Професійно значущі якості майбутнього педагога формуються не тільки в освітньому процесі педагогічного вишу, а й у суспільно-педагогічній діяльності.

Викладач ВНЗ завжди був вихователем, утім сьогодні виховання має розумітися як взаємодія та співпраця викладачів і студентів у сфері їх спільного буття. Характер спілкування науково-педагогічних працівників зі студентами має бути гуманним, демократичним, враховувати традиції різних народів, ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях. Науково-педагогічні працівники під час організації та здійснення навчально-виховного процесу мають враховувати індивідуально-психічні якості студентів і намагатися їх усебічно розвивати; враховувати характер майбутньої діяльності студентів; намагатися активно взаємодіяти зі студентами; досягти свідомої участі студентів у навчально-виховній діяльності.

У висновках наголосимо: враховуючи значні соціокультурні перетворення, що відбуваються у суспільстві, особлива увага приділяється формуванню професійної і високоінтелектуальної особистості. Виховання професійно-особистісних якостей майбутнього вчителя не може бути здійснене просто за рахунок використання можливостей кожної навчальної дисципліни у формуванні особистості студента. На сучасному етапі необхідна реалізація такого підходу, за яким студент на кожному занятті під керівництвом викладача створює особисту систему орієнтирів, які допомагають йому включитися в навчальний процес і якісно засвоювати знання. Цілеспрямоване перетворення студентом себе як особистості стає можливим завдяки використанню таких прийомів і методів навчання, які передбачають співробітництво та спільну творчість викладача і студента. Виховання особистісно-професійних якостей майбутнього педагога спирається на глибокі традиції вітчизняної та європейської культури і одночасно відображає найбільш актуальні вимоги сучасності, що підтверджує необхідність дбайливого збереження досягнень минулого в процесі освоєння актуальних для сьогодення напрямів педагогічної науки.

Актуальною є розробка та впровадження в практику педагогічних ВНЗ технологій, найбільш сприятливих для

активізації позитивних установок на обрану професію, формування професійно значущих умінь, демократичної, гуманної професійної позиції і таких якостей особистості: здатність приймати відповідальні рішення, комунікабельність, готовність до співпраці.

Література

1. Белова Л.О. Виховна система ВНЗ: питання теорії та практики / Л.О. Белова. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 264 с.
2. Гнезділова К.М. Формування особистісних якостей майбутнього фахівця / К.М. Гнезділова // Вища школа України в умовах глобалізації та інтеграції : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 – 28 березня). – Черкаси : Вид-во ЧНУ, 2008. – С. 150 – 152.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 264 с.
4. Закон України “Про освіту” від 23.05.1991 р. / Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 40 с.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – М. : Изд. корпорация “Логос”, 2000. – 384 с.
6. Ильин Е.П. Психология для педагогов / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2012. – 640 с.
7. Кроль В.М. Психология и педагогика : учеб. пособ. [для техн. вузов] / В.М. Кроль. – М. : Высш. шк., 2001. – 319 с.
8. Кузьмина Н.В. Способности, одаренность, талант учителя / Н.В. Кузьмина. – Л. : Знание, 1985. – 32 с.
9. Курлянд З.Н. Педагогіка вищої школи / З.Н. Курлянд, Р.І. Хмелюк, А.В. Семенова. – К. : Знання, 2007. – 495 с.
10. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М. : Фонд “Знание”, 1996. – 312 с.
11. Мешко Г.М. Вступ до педагогічної професії : навч. посіб. / Г.М. Мешко. – К. : Академвидав, 2010. – 200 с.
12. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (Психологические проблемы) / Л.М. Митина. – М. : Дело, 1994. – 215 с.

Никитенко Ольга. Профессионально-личностные качества как основа воспитания будущих учителей. В статье рассмотрены личностные и профессиональные качества педагога как субъекта деятельности, которые являются важными факторами его успешной педагогической работы, обоснованы теоретические

основы формирования качеств, характеризующих личность учителя и важны для его дальнейшего профессионального роста.

Ключевые слова: учитель, воспитательный процесс, личность, профессионально-личностные качества.

Nykytenko Olha. Professional and personal qualities as basis of educational process for future teachers. Considering the teacher as an activity subject, his personal and professional qualities are distinguished. They are an important factor in the success of his educational work. The article is devoted to definition and substantiation of the theoretical foundations of the qualities that characterize the personality of future teachers and are important for his future profession.

Key words: teacher, educational process, person, professional and personal qualities.